

СЕЛЯНСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ ТА ЗЕМСТВО В РОСІЇ (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)

Охарактеризовано відносини між установами селянського самоврядування та земством у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Доведено, що попри значні зусилля у розбудові господарства і культури села, у відносинах з селянськими установами земства походилися зверхньо, поступово з боку останніх брали гору тенденції адміністрування; недостатньою була увага з боку земців до проблеми станової відокремленості селян в управлінні місцевостями. Натомість селянські установи через специфічні риси світосприйняття селянства, його правовий нігілізм та антидержавні настрої, ототожнюючи земство з імперськими бюрократичними установами, чинили йому опір.

Ключові слова: селянське самоврядування, станова відокремленість, земство, всестановість.

Охарактеризованы отношения между учреждениями крестьянского самоуправления и земством во второй половине ХІХ – начале ХХ в. Доказано, что несмотря на значительные усилия по хозяйственному и культурному обновлению села, в отношениях с крестьянскими учреждениями земства демонстрировали верховенство, постепенно со стороны последних стали преобладать тенденции администрирования; недостаточным было внимание со стороны земцев к проблеме сословной обособленности крестьян в управлении своими местностями. Крестьянские же учреждения в силу специфичности мировосприятия крестьянства, его правового нигилизма и антигосударственных настроений, отождествляя земство с имперскими бюрократическими учреждениями, сопротивлялись ему.

Ключевые слова: крестьянское самоуправление, сословная обособленность, земство, всесословность.

Relations between the institutions of peasant self-government and the zemstvo in the second half of 19th – at the beginning of 20th century are characterized. The author proves that despite of significant efforts in the development of village economy and culture, the zemstvos demonstrated the “superiority” in relations with the peasant institutions. Gradually trends of administration prevailed from the latest; attention from the zemstvo members to the problem of class isolation of farmers in the areas management was insufficient. On the other hand, the peasant institutions through specific features of peasant mentality, legal nihilism and anti-government climate identified zemstvo with imperial bureaucratic institutions. Accordingly, the peasant institutions were not adjusted on collaboration with zemstvo in life managing of their areas and they carried out resistance. Through 50 years after introduction of the peasant and zemstvo self-government institutions there was a gap between them: peasants attitude to the last was dismissive and under conditions of unauthorized agricultural redistribution they were plundered property of zemstvo, because they counted it as “master’s”. Exactly zemstvo remained for peasants as stranger, “unwanted” institution, which, except for new taxes, from point of peasant, brought in nothing useful in his existence. It had tragic consequences in the conditions of revolutionary transformations after February 1917, when zemstvo leaders became reformation initiators and active participants of country government. In particular the system of zemstvo institutions became the core of a new power structure, to which in May 1917 a new link was added – volost zemstvo. In fact it was peasant institution, but formally it had all classes’ character. Low level of political culture and education of peasants, sad experience in activity of class peasant self-government institutions and absence of collaboration experience with zemstvos, which must be developed over the years during the coexistence of these institutions and due to what the system of relations must be formed, which would help peasants through their representatives to integrate to the volosts management, would «include» them in volost local society, on the background of zemstvos bureaucratization at the end of 19th – at the beginning of 20th century, as the author considers, not in the last turn determined horror of “black redistribution”, robberies, scornful peasants attitude to the laws, state and local power in turbulent revolutionary times.

Keywords: peasant self-government, class isolation, zemstvo, all class character.

Вивчення історії селянського самоврядування в Росії другої половини XIX – початку XX ст. слугує завданням розбудови місцевого самоврядування у сучасних Україні, Росії, Білорусі та інших країнах, що постали на уламках імперії Романових, оскільки сприяє усвідомленню витоків багатьох проблем у них, пов'язаних з формуванням новітніх політичних інститутів і громадянського суспільства, участю населення у самоуправлінській діяльності на державному, регіональному та місцевому рівнях.

Особливо актуальним, на наш погляд, є дослідження відносин між установами селянського самоврядування та земствами, адже перші і другі поширювали свій вплив на сільську місцевість, опікувались потребами селян – 9/10 населення імперії; обидві інституції були покликані залучати місцеве населення до розбудови господарства і культури у своїх адміністративно-територіальних утвореннях на засадах представництва, самоврядування, виборності, мали стати школою державного управління для народу, хоча перші і були установами становими, а другі – всестановими. Уявлялося б, органічною мала бути співпраця між цими установами, натомість в буремні революційні часи, як довели наукові розробки, через 50 з лишнім років по запровадженні селянських та земських установ самоврядування, між ними існувала прірва: селяни зневажливо ставились до останнього, в умовах самочинних аграрних переділів розкрадали та руйнували земське господарство, оскільки вважали земство, його майно «панськими»; ця інституція так і залишилась для селян чужою, такою, що крім нових податків, з погляду селянина, нічого у його існування не вносила [1, с. 128; 2, с. 236]. На тлі підвищеної уваги до земського досвіду з боку сучасних істориків, які наголошують на досягненнях земств й акцентують увагу на тому потенціалі, що його має історичний досвід їх діяльності для вироблення збалансованої системи місцевого управління, розбудови громадянського суспільства [3-7] тощо, питання про причини неприязного ставлення селян до земства в часи Лютневої демократичної революції 1917 р. набуває ще більшої гостроти: земці грали у ній чи не «першу скрипку», стали ініціаторами революційних новацій й активними учасниками радикальних

змін в управлінні країною, у ході яких система земських установ стала стрижнем нової структури влади, поповнилась волосним земством – по суті, селянським утворенням, хоча формально і всестанового характеру [8, с. 128-129; 9, с. 99]. Оскільки ставлення селян до земства вплинуло на долю питомої ваги демократичних перетворень, започаткованих цією революцією, логічно причини її поразки шукати у контексті пошуку відповіді на запитання: чому більше, аніж півстоліття, співіснування селянських та земських установ самоврядування не дали того плоду, що мав би досягнути, чому названі інституції так і не стали партнерами в господарській і культурній розбудові низової, базової ланки адміністративно-територіальної системи Росії – волості, залишившись далекими одна від іншої?

Існує чималий масив праць, автори яких намагались осмислити роль земств в оновленні управління країною, розвитку культури і господарства її регіонів [10-31]. Порівняно з яким вага публікацій, присвячених історії селянського самоврядування, не значна, хоча останнє і вивчалось дореволюційними [32-39], радянськими [40; 41], діаспорними [42] вченими і сьогодні потрапило до числа тих, що активно розробляються [43-48]. Проблемі ж відносин селянського самоврядування з земством у науковій літературі належної уваги досі не приділено, проте окремі її складові з'ясовано у працях дореволюційних авторів, зокрема, А. Д. Градовського [49], С. А. Приклонського [50], І. В. Гессена [51], В. Д. Кузьміна-Караваєва [52], радянських дослідників Е. М. Бруснікіна [53], В. Г. Чернухи [54], Л. Г. Захарової [55], В. В. Большова [56]. Серед сучасних істориків, у коло дослідницької уваги яких потрапили деякі аспекти розглядуваної теми, слід назвати українських вчених О. В. Михайлюка [2], І. Г. Верховцеву [57; 58], російських Л. Т. Сенчакову [59], Л. Е. Лаптеву, А. Ю. Шутова [60], Л. А. Жукову [6], С. Г. Кара-Мурзу [61], В. А. Меркушева [62], М. А. Касьянова [63], М. А. Віноградова [44], А. В. Фінаєва, І. В. Новічкова [29]. Не прагнучи усебічного висвітлення проблеми, спробуємо на основі архівних та друкованих документальних джерел, спираючись на розробки попередників, охарактеризувати відносини між установами селянського самоврядування та

земством у другій половині XIX – на початку XX ст. і довести, що у відносинах з селянськими установами земства поводитися зверхньо, поступово з боку останніх брали гору тенденції адміністрування; натомість селянські установи через специфічні риси світосприйняття селянина, його правовий нігілізм, отожднюючи земство з державними бюрократичними установами, чинили йому опір.

Хрестоматійним є твердження того, що селянська реформа 1861 р. була «наріжним каменем» Великих реформ 60-70-х рр. XIX ст., оскільки доля питомої ваги інших реформ, покликаних закласти фундамент нового ладу в країні, була пов'язана з вирішенням земельного питання та перетворенням селянина на індивідуального власника землі, з улаштуванням його побуту, захистом особистих та майнових прав, налагодженням нового управління селом, з якого зникли ланки «вотчинне право», «вотчинна поліція» тощо. Приміром, склад земських установ формувався шляхом представництва місцевого населення, у тому числі – селян, відповідно, від майнового і правового та загалом культурного становища останніх залежали ефективність земської діяльності, розбудова регіонів імперії та країни у цілому. Годі казати про судову 1864 р. реформу, в ході реалізації якої селян мали залучити до участі в судах присяжних [64; 65, с. 309]. Не менш відомими є і факти щодо відсутності у середовищі тогочасної політичної еліти спільних уявлень про те, яким буде новий лад на селі, яким чином вирішуватимуться важливі для всієї держави питання фіскального характеру, управління місцевим господарством тощо. Запроваджено також у науковий обіг і дані, що свідчать: міцні позиції в російській правлячій верхівці кінця 50-х – початку 60-х рр. XIX ст. займали ті, хто усвідомлював необхідність розбудовувати новий лад на засадах самоврядування, представництва і давав собі раду, що логічним наслідком процесу реформ мало стати запровадження у майбутньому в управлінні адміністративно-територіальними утвореннями й усією країною принципів всестановості [38, с. 49; 56, с. 13; 58, с. 124]. Оскільки Росія другої половини XIX ст. була аграрною державою, близько 90 % її населення – селяни, від успішності реформування соціально-економічної та управлінської сфер села

залежала і доля імперії, її здатність зберігати внутрішню соціальну стабільність, позиції на міжнародній арені, адже питома вага платників податків, результатами праці яких наповнювалась державна казна, власне були селянами. Одним з проявів усвідомлення політичною елітою Росії цього зв'язку стало запровадження Великою селянською реформою станового селянського самоврядування, складовою якого стали сільські та волосні сходи, волосні управи, волосні суди. Ці установи були покликані розв'язувати завдання управління селом у сегменті, що стосувався безпосередньо майнового і правового становища учорашніх кріпаків – відтепер «сільських обивателів».

Вирішення важливих для імперії завдань пов'язувалось також і з втіленням у життя земської реформи 1864 р. Створені нею земські установи самоврядування (повітові та губернські зібрання й управи), як і вищезазвані селянські установи, поширювали свою компетенцію на сільську місцевість, причому у межах волості компетенція земських і селянських установ, по суті, «накладалась» одна на іншу. Таким чином, вже на початку епохи Великих реформ стратегія відносин між селянськими та земськими установами була спрямована на співпрацю цих установ, від злагодженості, врівноваженості відносин між ними залежали вирішення чималої кількості проблем аграрного сектору економіки Росії, демократизація її суспільного життя, і, безумовно, добробут населення. Головна ж відмінність у діяльності земських та селянських установ полягала в тому, що перші будували її за територіальним принципом і формувались як всестанові установи буржуазного типу, утворення яких свідчило про активізацію процесів модернізації в країні; другі – номінально поширюючи вплив на територію волості, усе ж мали право вирішувати лише питання улаштування життя селян, оскільки були установами становими. Суттєво різнило розглядувані установи і таке: земства орієнтувались у своїй діяльності на індивідуума – власника землі та капіталу, селянські ж установи представляли інтереси колективного власника – сільську громаду. І перші, і другі обкладали населення (останні – лише селянство, яке втім у межах волості переважало) своїм особливим податком. У

селянських установ це був «мирський» податок, він власне і використовувався на потреби функціонування селянського «миру» та селянського самоврядування. Земський податок сплачувався з землі фактично усіма власниками, що мешкали в адміністративно-територіальних утвореннях, проте основним тягарем він лягав на селян – найчисельнішу і найбіднішу частину людності волості, яка до того ж, вийшовши з вікової кріпацької залежності, потребувала і найбільших вкладень для задоволення її нагальних потреб. Тож не випадково саме фінансове питання відразу по створенні селянських і земських установ стало одним з найболючіших у їх відносинах. У кінцевому рахунку, воно так і залишилось не нерозв'язаним аж до ліквідації земств більшовиками у 1918-1920 рр. Проте земська громадськість хоча б мала змогу обговорювати проблемні моменти «на фінансовому полі», апелювати до адміністрації, відстоювати власні позиції. Натомість селянські установи у цьому сегменті відносин з земствами потрапили у становище підлеглого: зі зрозумілих причин селяни не могли впливати на рішення земства щодо розміру податку, який стягувався з спільної земельної власності громади, хоча уряд і запровадив «межу» земського оподаткування. Н. Королева зазначає: в середньому селяни сплачували у двічі більший за поміщиків земський податок [17, с. 24]. С. Кара-Мурза звертає увагу, що усі видатки земства на рівні волості лягали «*виключно на селян...*», хоча результатами роботи волосних установ користувались і поміщики, селяни оплачували не тільки усю волосну та сільську адміністрацію, суд й охорону, але і репресії проти них самих, приміром, таку статтю видатків, як виселення до Сибіру «*порочних членів громади*» [61; 45, с. 67]. Справедливості ради слід зазначити, що у цілому перші кроки діяльності установ селянського самоврядування скоріше були досвідом негативним: хоча вони і перебували під опікою мирових посередників, раціонально розпоряджатись власними коштами через брак освічених осіб і відповідного досвіду селяни були не в змозі. У ході перших ревізій селянських установ, проведених на початку 1860-х рр. міністерством внутрішніх справ, з'ясувалось, що волосні старшини часто розкрадали «мирські суми», зловживали своїм

становищем при стягуванні податків з селян [47, с. 117]. Тому, з одного боку, зверхнє становище земства у фінансовому аспекті відносин з селянським самоврядуванням було продиктовано об'єктивними обставинами, натомість через кілька десятиріч, коли село стане на шлях господарської індивідуалізації і капіталізації [37, с. 19-22; 66, с. 5], таке ставлення навряд чи буде виправданим.

Характеризуючи відносини між селянськими установами та земством у фінансовому аспекті, на наш погляд, слід також взяти до уваги той факт, що після 1861 р. суттєво збільшились податкові зобов'язання і грошові виплати селян у цілому. Крім інших державних стягнень та повинностей, мирський і земський податки стали для селян тими новими видами витрат, які населення волості мало сплачувати по скасуванні кріпацтва (серед таких викупні платежі, поземельний і подушний податки тощо). А якщо врахувати, що у перші пореформені десятиріччя на селі спостерігалися господарський та управлінський безлад, суцільна правова беззахисність селянина через негаразди, пов'язані з ліквідацією старої системи управління селом і становленням нової на засадах самоврядування, реформуванням фіскальної системи країни загалом, з правовим вакуумом на селі тощо [46, с. 49], стає зрозумілим: введення нових податків, зокрема – земського, яке співпало з різким погіршенням становища народу, безумовно, негативно вплинуло на ставлення селян до земства, відповідно – на відносини між селянськими та земськими установами. З початком виборчої компанії до Державної Думи свої невдоволення з цього приводу селяни висловлюють доволі конкретно. Приміром, у наказі мешканців села Діанова Макаріївського повіту Нижньогородської губернії вимагалось скасувати посади земських начальників, урядників тощо і вказувалось: «*тоді самі собою зменшаться земські видатки, ...і припиняться податки, що збираються з трударя-селянина*» [61]. У листопаді 1905 р. часопис «Новая жизнь» повідомляв: на одному зі сходів селяни Ямбурського повіту вимагали скоротити платню членам земської управи та скасувати пенсії земським службовцям, крім вчителів [59, с. 95]. Самі ж земці тими роками зазначали: «*Селяни губерньського земського збору*

повністю сплачувати не бажають. Статистику визнають непотрібною... Селяни сплачують у земство багато, а отримують мало. Просять не нав'язувати населенню непотрібних благодійень» [61]. Отже, загальне невдоволення селян з приводу земського оподаткування, податковий тягар пореформених десятиліть загалом сприяли тому, що сільські установи самоврядування стали рупором народу, який висловлював протест і проти земських податків, і проти земських установ в цілому, не бачачи для себе користі у земській діяльності. В часи Першої світової війни, коли податковий й адміністративний тиск на село посилювався, а соціально-економічні умови життя народу загалом погіршились, суттєво зменшились і надходження від селян до земських бюджетів. Тільки-но з початком Лютневої революції 1917 р. послабилась центральна влада та адміністративні важелі впливу на село, селяни просто припинили сплату будь-яких податків. Як наслідок – вже у перші революційні місяці урядовці змушені були констатувати повну руйнацію фіскальної системи в країні, а земства, перебравши на себе владні функції, залишилися без фінансів, адже від початку створення цих установ саме селянські податки становили левову долю їх бюджетів [1, с. 101-102; 59, с. 164].

В інших аспектах відносини між селянськими та земськими установами також розвивались у несприятливому річищі. Дослідники зазначають: не співучасниками в управлінні селом, а об'єктом опіки з боку земства відразу стали перші [17, с. 4]. Певною мірою це має своє пояснення: малограмотна селянська маса, не маючи необхідного досвіду, і не могла висунути на посади волосних старшин, сільських старост та виборних осіб – членів волосних управ (власне вони офіційно контактували з земськими установами) таких особистостей, які були здатні відстоювати у відносинах з земством інтереси селянських установ. Земські діячі, як свідчать архівні документи, по відношенню до останніх поводити себе, як адміністратори: то наказувалось часопис розповсюдити у волості [67, арк. 2], то доручення бюрократичного характеру виконати [60, с. 151], то інформацію терміново подати у земство або поширити її серед місцевих мешканців [67, арк. 2]. Подібне з боку земств по відношенню до селянських

установ стало особливо відчуватись після видання у 1890 р. нового земського положення, що свідчило про зміни ідейних орієнтирів у середовищі правлячої еліти (в розбудові місцевого самоврядування відтепер пристали на державницькі засади, натомість у попередній період застосовувались ідеї, так званої, громадської теорії управління) та посилення станово-корпоративних принципів в управлінні країною, внаслідок чого значну перевагу у складі земських установ отримали дворяни. Водночас разом з усвідомленням земськими діячами того, що вони виконують важливу державну функцію, розпочалась інтенсивна бюрократизація земської діяльності [31, с. 94]. До того ж з запровадженням у 1889 р. посади земського начальника, сама назва якої в очах селян робила його «земцем», прикметою часу стали свавілля і широке застосування каральних функцій щодо селян, земський начальник мав право скасувати будь-яке рішення селянських установ, сільські та волосні сходи відтепер скликались лише з дозволу цих посадовців [59, с. 163; 42, с. 41]. *«Волость, уявляється, наша сільська установа, а і тут пролази дворяни знаходять потрібним сувати свій ніс, й у старишини у більшості потрапляють люди, що догодили земському начальнику, ...який тебе і вислухати не бажає, а за найменший опір до кутузки саджає або штрафує»*, – писали мешканці села Борвиков Поречського повіту Смоленської губернії [61]. Змінився після 1890 р. і спосіб виборів делегатів від селян у земські гласні: якщо після 1864 р. триступенева система виборів дозволяла селянським висуванцям потрапити у земство, то після 1890 р. долю гласних-селян, по суті, вирішував губернатор, який затверджував кандидатури потрібних осіб з числа тих, кого запропонували селянські зібрання. Як вказує Н. Корольова, наприкінці XIX – на початку XX ст. склад земських установ селянським був на 31 % [17, с. 24]. За таких умов з боку земства на адресу волосних установ все частіше лунають вимогливі вказівки *«терміново оплатити усі земські недоїмки»*, як це, приміром, у 1893 р. висловила Акерманська повітова установа Бессарабської губернії, звернувшись до Постальської волосної управи [68, арк. 37]. Звичайними стали наступні форми контактів між земством та селянськими установами: Могилів-Подільська управа у 1910-1912 рр.

систематично наказувала волосним старшинам «сприяти представникам земства...» у боротьбі з епідемією тифу та сповіщати про появу хворих чумою, виконувати «правила з нагляду за станом здоров'я осіб, які прибули з місцевостей, що є «неблагополучними» [69, арк. 3; 70, арк. 7]; Чернігівська земська управа вимагала волосне правління «негайно стягнути» певні суми на користь земської богадільні з осіб, які перебували у ній попереднього року [71, арк. 23в]. Усе назване разом ще більше відштовхувало селянина від земства. Під час, так званої, «петиційної компанії» при виборах до Державної Думи [72, с. 54] селяни Калузької губернії, приміром, у своєму приговорі зазначали: «В нас немає сил боротися. До Олександра III була рівність у земстві, частина панська, частина селянська, а не дві панських... Тоді правдиве обговорення було, а тепер жодного правдивого питання не вирішується... Можна сказати, земська управа найбільш низька, ...несправедлива установа стала. Усі питання несправедливо там обговорюються». У приговорі селян Пермської губернії вказувалося: «в умовах свавілля чиновників, безконтрольності казни, земство – добра установа, але ...у ньому мало гласних від селян» [73]. З початком світової війни повноваження земств збільшуються, вони забезпечують життя адміністративно-територіальних утворень в складних умовах військового часу: постачають харчі населенню, надають медичну допомогу пораненим, вирішують питання улаштування біженців, реабілітації військових інвалідів, ведуть активну санітарно-епідеміологічну роботу тощо [1, с. 132-133]. Логічно, що волосні установи допомагали земствам у цій діяльності [74, арк. 1; 75, арк. 10; 76, арк. 2]. Також очільники перших виконували певні адміністративно-поліцейські функції на селі: наглядали за прибулими, вишукували підозрілих осіб тощо [77, с. 234; 78, арк. 36]. По суті, бюрократична форма контактів між земськими і селянськими установами військовими часами, так би мовити, «зцементувалась», вона скоріше відповідає командно-адміністративній моделі відносин між управлінськими структурами, аніж партнерській, заснованій на співпраці між установами самоврядування, сфера компетенції яких у межах волості чималою мірою наближалась одна до іншої.

На ставлення селянських установ до земства не могло не вплинути і те, що самі земські діячі розглядуваними часами, на жаль, зовсім не були взірцями шляхетності, їх не можна схарактеризувати, як безкорисно відданих служінню народів. О. В. Михайлюк пише: «як не переймалися «освічені і свідомі» земці-дворяни інтересами селян, ці інтереси далеко не завжди були їм зрозумілі і тим більше співпадали з їхніми інтересами. І навіть коли вони висували вимоги начебто в інтересах селян, вони, в першу чергу, переслідували свої власні інтереси. Освічені поміщики, при всій їх «доброзичливості», не могли бути виразниками селянських потреб. Якщо навіть припустити, що домінуюча в земстві група гласних безкорисливо і навіть всупереч власним інтересам дбатиме про селянське населення, то все ж таки вона розглядатиме його інтереси так би мовити з боку – зі своєї неселянської точки зору. У реальному житті «освічених і свідомих» земців, які «безкорисливо служили народу» було буквально одиниці. Не поодинокими були явища, коли в земських закладах процвітали «кумівство і обдирання земської і громадської скринь»» [2, с. 239-240]. У 1912 р. з думської трибуни залунало про жахливі факти, які відомий земський діяч А. Шингарьов назвав «моральним виродженням установ представництва»: Великолуцьке земське зібрання на Псковщині більшістю голосів проти одного постановили випороти селянина [79]. І це через 8 років по скасуванні в Росії тілесних покарань. Наведений А. Шингарьовим сумний факт красномовно свідчить: на жаль, деякі земці у відносинах з селянами дійсно поводитись по-панськи, в селянинові вони бачили не соціального партнера, не особистість і співучасника у розбудові місцевостей, а об'єкт адміністративного впливу. Це, зрозуміло, відбивалось і на ставленні селян до земства, свідчило, на нашу думку, про наявність станovo-корпоративних традицій у місцевому управлінні тими часами. Отже, замість наполегливих зусиль по подоланню станovoї відокремленості селян, у практичній діяльності земці на початку ХХ ст., на жаль, демонстрували вірність становим принципам у відносинах з першими.

Не могло не вплинути на відносини між селянськими та земськими установами

самоврядування участь останніх у реалізації аграрних реформ 1906-1911 рр. Земство було залучено до активної агрономічної допомоги відрубникам і хуторянам [80, с. 19-20]. Натомість стимулювання урядом процесів розпаду общинної земельної власності, як відзначають фахівці, напередодні світової війни розкололо село [81, с. 275-277]. З думської трибуни А. Шингарьов 1912 р. волав: *«у селі... давно зник внутрішній мир, родина селянина ...у міжусобиці, брат пішов на брата і син на батька... приміром, землеулаштування Чистопольського повіту Казанської губернії: людину, яка служила там, викрили ревізією на підлогах і хабарах; ...у тому ж Чистопольському повіті... розбирається отцевбивство, син убив батька за те, що той продав надільну землю»* [79]. Сучасні вчені А. В. Фінаєв та І. В. Новічков наводять такі факти з життя села того часу: *«прибувши у село, де жили общинники та одноосібні власники землі, агроном останнім пропонував насіння для дослідів за дарма, а коли до нього звертались общинники, їм казали, що ці насіння вони можуть отримати лише у позику, те ж відносилось і до дослідів з добривами»* [29]. Зрозуміло, така не виважена політика щодо общинника під час означених складних, доленосних подій в житті села, не додавала земству авторитету в очах селянського загалу.

Перші «дзвіночки» селянського опору земству залунали ще на початку ХХ ст. У 1905-1906 рр. мали місце чисельні напади на приміщення земських управ, побиття земських лікарів, вчителів та інших «нецензових» земських службовців. Звичайним явищем стала несплата земських податків, при чому навіть забезпеченими платниками податків. Селяни активно протестували проти статистичних обстежень, агрономічних заходів [80, с. 16-17]. Архівні документи свідчать: сходи відмовлялись ухвалювати рішення по фінансуванню волосних управ та шкільного будівництва, яке входило у «сферу інтересів» земства [82, арк. 1-1зв]. П. Шлемін вказує: *«Мир» став знаменем опору... Станова селянська волость виступила проти переважно дворянського земства»* [80, с. 16-17].

В історичній літературі міститься чимало інформації про позитивний досвід участі земських установ в модернізації села: сприяння розбудові земської медицини [21]

та шкільництву [12; 18], запровадження агрономічної допомоги селянам [10; 26], статистичних обстежень місцевостей [23] тощо. Славну сторінку історії земств, безумовно, становить діяльність ліберальних земців з вироблення проєктів модернізації місцевого управління в країні на засадах всестановості, у контексті чого передбачалось доповнення існуючої системи земських установ «дрібною земською одиницею» у межах волості [54, с. 137; 56, с. 13; 57, с. 77; 66, с. 5]; відстоювання земськими діячами ідей інтеграції селян до єдиного правового поля країни та впорядкування діяльності волосних судів, яка, на погляд земців, *«оту-чала населення від законності»* [48, с. 80; 83, арк. 24]; участь у роботі *«особливої наради з питань сільськогосподарської промисловості»* 1902-1905 рр., в ході чого вироблялись проєкти реформування аграрного ладу країни та відстоювались інтереси селянського загалу, зокрема наголошувалось на необхідності сприяти самодіяльності, взаємодопомоги на селі та розвитку селянського самоврядування [84, арк. 50; 85, с. 18-19]. Усе це, безумовно, слід враховувати, оцінюючи відносини земств з селянськими установами, які представляли погляди селянського загалу. Але були і думки тих, хто наважувався дати оцінку діяльності земств у контексті їх відносин з селянами. Зокрема, відомий юрист і земський діяч початку ХХ ст. В. Кузьмін-Караваєв зазначав, що селянство завжди стояло осторонь від земства, *«в очах селян земство було і залишається чужою їм організацією, – збірним ім.'ям якогось невизначеного начальства, не то співпадаючого із повітовим з'їздом, з предводителем, зі справником, із земським начальником, не то відмінним від них»* [52, с. 286]. Російська дослідниця Л. Сенчакова зазначає: селяни не знали, чим займається земство, не розуміли значення цієї праці, не довіряли земству; не розуміючи, на що витрачаються земські податки, влаштовували *«податні страйки»* [52, с. 164]. Серед сучасних дослідників, хто вивчає ставлення селян до земства, О. Михайлюк. Посилаючись на погляди колег-істориків, він, зокрема, пише: *«в очах селян земства залишалися «панськими» закладами, складовою міського, чиновницького та панського «істеблішменту». Діяльність земств, навіть найбільш прогресивних, не викликала симпатій селян,*

земські управи нерідко у свідомості селян ототожнювались з поліцейськими управліннями» [2, с. 236]. Інший дослідник С. Кара-Мурза наводить такі рядки з петиції селян Тонкінської волості Варнавинського повіту Костромської губернії, поданої під час виборів до Державної думи: «когда мы вздумали заявить ...о нашей нужде нашей земской управе, о том, что кругом нас лишь надувают и обирают, что на обсеменение нам дали почти наполовину семян невсхожих, что нам грозит и на будущий год неурожай, что становые да урядники за подати и штрафы готовы последний кусок у полуголодных ребятишек наших изо рта вырвать, – так что с нами хотят сделать земский начальник с волостным правлением? Он приказал арестовать нашего уполномоченного собирать подати, он обещал засадить в холодную всех, подписавших эту бумагу! Это что значит? Это значит, что у нас, у холодных и голодных, у темных вырывают кусок хлеба и в то же время не дают никакой возможности никому голоса своего подать. Это значит, что нас сознательно толкают в могилу от голодной смерти, а мы слова не могли сказать против этого!». Також вчений звертає увагу, що на зламі XIX – XX ст. «культурно-господарське життя волості завмерло та виродилось», що понад $\frac{2}{3}$, а у питомої ваги волостей – $\frac{3}{4}$ усіх волосних видатків витрачались на поліцейсько-адміністративні потреби, які мали загальнодержавний характер, а весь тягар цих витрат було покладено виключно на селянські плечі; обкладення надільних селянських земель поступово стало у двічі перевищувати приватновласницьке [61]. Н. Корольова зазначає: на початку XX ст. суттєво зросли витрати земств на утримання самих земських установ, земської бюрократії [17, с. 38]. Опрацьовані нами архівні матеріали, що містяться у фондах Російського державного історичного архіву, також змушують замислитись з приводу діяльності земств у тій частині, яка стосувалась управління місцевим господарством та безпосередньо мала відношення до улаштування життя селян, задоволення їх нагальних потреб, піднесення їх добробуту. Зокрема, у 1911 р. в матеріалах міністерства внутрішніх справ Росії вказувалось: до 80 % волосних бюджетів в країні спрямовується на задоволення адміністративних потреб; натомість у

тих місцевостях, де немає земств і де не витрачаються чималі суми на утримання земських установ, зокрема, в Астраханській та Ставропольській губерніях, «обов'язки по місцевому благоустрою» виконують власне селянські установи; вони виділяють значні суми на шкільництво, фельдшерську і медичну справи, бурять артезіанські свердловини, будують і облаштовують храми. Бюджети цих волостей сягають десятків тисяч карбованців, що виділяються власне на господарський розвиток села [85, арк. 10-13]. Отже, на початку XX ст. земська бюрократія поступово ставала гальмом розвитку останнього, а місцевості, де не було земств, вели перед за темпами зростання селянського добробуту, задоволення освітніх і культурних потреб селянина, оскільки бюджети волосних установ не обтяжувались видатками на утримання земств.

Сучасні дослідники вказують: традиційна селянська свідомість, що віками формувалась в умовах колективного общинного виживання у рамках локального селянського співтовариства, протиставляла селянина іншим станам і навіть державі, застосовуючи захисні механізми задля збереження і саморегуляції общинного життя [80, с. 16-17; 87, с. 34]. Правовий нігілізм, що характеризував селянську свідомість, відторгнення будь-якої зовнішньої по відношенню до селянського миру сили [2, с. 216], у тому числі – земств, провокувала селянський загальний конфронтацію з останнім. Земські ж діячі фактично поводити себе з селянами у гірших станово-корпоративних традиціях, дозволяючи адміністративний тон у відносинах з установами самоврядування останніх, витрачаючи чималі суми з селянських бюджетів на власні бюрократичні потреби. Чималою мірою це обумовило той факт, що за 50 з лишнім років співіснування селянських і земських установ селяни, на жаль, так і не інтегрувались в управління волостю, а спротив селянського миру земству, по суті, був виявом вказаних захисних механізмів, які община застосувала з метою самозбереження, оскільки земство селянами ототожнювалось з імперськими бюрократичними установами. Це мало трагічні наслідки у подальшому, негативно вплинуло на долю демократичних перетворень після лютого 1917 р.

Подальше дослідження проблеми можна вести у напрямку вивчення відносин між селянським самоврядуванням та земством у розрізі регіонів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Верховцева І. Г. Діяльність земств Правобережної України (1911-1920 рр.): дис... канд. іст. н.: 07.00.01. – Ізмаїл, 2004. – 240 с.
2. Михайлюк О. В. Селянство Наддніпрянської України в перші десятиліття ХХ ст. (1900-1922 рр.): Соціокультурні трансформації: дис. док. іст. н.: 07.00.01. – Одеса, 2011. – 597 с.
3. Абрамов В. Ф. Земская идея в России и современное местное самоуправление // Третье звено государственного строительства в России. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/publicitn/No.73/abram/abram-c1.html>
4. Абрамов В. Ф. Демократическая практика российского земства. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.civisbook.ru/files/File/1995_3_Abramov.pdf
5. Бакуменко О. О. Роль історичного досвіду земств у формуванні громадянського суспільства в Україні // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Україна наукова 2003». 16-20 червня 2003 р., Дніпропетровськ-Черкаси. – Т. 7. – Історія. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 3-4.
6. Жукова Л. А. Влияние института земского самоуправления на процесс формирования гражданского общества в Российской империи на рубеже XIX – XX вв. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rikmosgu.ru/students/informatization/Zhukova/>
7. Поляковская Н. М. Исторический опыт социальной помощи населению (на примере Пермского земства во второй половине XIX в.). – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://vestnik.uara.ru/ru-ru/issue/2010/04/10/>.
8. Верховцева І. Г. Земський проект Центральної Ради: сутність, умови реалізації, результати // Революції в Україні у ХХ – ХХІ століттях: співзвуччя епох (18-19 листопада 2005 р.): Матеріали I Міжнародної наукової конференції. – Одеса : Вид. Одеського юридичного інституту ХНУВС, 2005. – С. 126-131.
9. Гвоздик В. С. Земства України в умовах революційних потрясінь 1917 року // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2010. – Вип. ХХІХ. – С. 98-105.
10. Сазонов Г. П. Обзор деятельности земств по сельскому хозяйству (1865-1895 гг.): в 3 т. – Спб. : Скоропечатня И. Богельман, 1896.
11. Веселовский Б. Б. История земства за сорок лет: в 4 т. – Спб. : Изд. Тов-ва О. Н. Поповой, 1909-1911.
12. Русов С. Українські земства в справі заведення народної освіти // Світло. – 1911. – Кн. 3. – Листопад. – С. 32-57.
13. Слобожанин М. Из истории и опыта земских учреждений в России. – Спб. : Жизнь для всех, 1913. – 551 с.
14. Львов Г. Е., Полнер Т. И. Наше земство и 50 лет его работы. – М. : Задруга, 1914. – 57 с.
15. Юбилейный земский сборник. 1864-1914. – Спб. : Изд. Тов-ва О. Н. Поповой, 1914.
16. Погребинский А. П. К истории земств и городов в годы империалистической войны // Исторические записки. – М. : АН СССР, 1947. – Т. 12. – С. 39-60.
17. Королева Н. Г. Земство на переломе (1905-1907). – М. : Ин-т истории АН, 1995. – 236 с.
18. Мармазова О. І. Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.): автореф... канд. іст. н.: 07.00.01. – Донецьк, 1998. – 16 с.
19. Бакуменко О. О. Земства Російської імперії: історіографія проблеми (друга половина ХІХ – ХХ ст.): дис... канд. іст. н.: 07.00.06. – Харків, 1999. – 224 с.
20. Верещагин А. Н. Земский вопрос в России (политико-правовые аспекты). – М., 2002. – 192 с.
21. Рогоза О. М. Діяльність земств України по створенню і розвитку системи охорони народного здоров'я (1864-1917 рр.): автореф... канд. іст. н.: 07.00.01. – Харків, 2002. – 14 с.
22. Куликов В. В. Становление и развитие земского самоуправления, вторая половина XIX – начало XX вв. : Историко-юридическое исследование: автореф... док. юр. н. – 12.00.01. – М., 2002. – 40 с.
23. Макієнко О. А., Єжова О. В. Земські статистичні описи Херсонської губернії як джерело вивчення демографічної ситуації на Півдні України у 80-х рр. ХІХ ст. // Південний архів. Історичні науки : Збірник наукових праць. – Херсон, 2003. – Вип. 11. – С. 11-24.
24. Миколаєнко І. М. Історіографія діяльності земських установ України (1864-2001 рр.): автореф... канд. іст. н.: 07.00.06. – К., 2003. – 20 с.
25. Акимова Т. М. Земства Центральной России в период революционных потрясений: март 1917 – май 1918 гг.: на материалах Костромской, Тверской, Ярославской губерний: дис.... канд. іст. н.: 07.00.02. – Владимир, 2007. – 250 с.
26. Верховцева І. Г. Роль земств в адаптації селянства до ринкових умов // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія: 36 наук. статей. Частина 2. – Чернівці : Рута, 2004. – С. 126-128.
27. Верховцева І. Г. Участь земств Правобережної України у соціальній допомозі населенню // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. – Ізмаїл, 2004. – Вип. 17. – С. 6-10.
28. Верховцева І. Г. До питання націтворчої діяльності земських найманих працівників в Україні // Інтелігенція і влада: Громадсько-політичний збірник. – Серія: Історія. – Одеса, 2011. – Вип. 22. – С. 23-29.
29. Финаев А. В., Новичков И. В. К вопросу об отношении местных органов самоуправления Среднего Поволжья к столыпинской аграрной реформе начала XX века // Молодой ученый. – 2014. – № 4. – С. 769-771. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.moluch.ru/archive/63/9818/>

30. Волгирева Г. П. Земство и землеустройство крестьян Пермской губернии в начале XX века. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.archive.perm.ru/?q=node/211>
31. Ярцев А. Земства и государственная власть в 1864-1904 гг. (на материалах Северо-Западных губерний) // Земский феномен: Политологический подход. – Саппоро: Slavik Research Center, 2000. – С. 38-99.
32. Лохтин П. К вопросу о реформе сельского быта крестьян. – М. : Тип. Васильева., 1902. – 157 с.
33. Евреинов Г. А. Крестьянский вопрос в его современной постановке. – Спб., 1903. – 217 с.
34. Астырев Н. М. В волостных писарях. Очерки крестьянского самоуправления. – М. : Книжное дело, 1904. – 351 с.
35. Риттих А. А. Крестьянский порядок. – Спб. : Тип. В. Ф. Киршбаума, 1904. – 447 с.
36. Билимович А. Д. Крестьянский порядок по трудам местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – К. : Тип. Императорского университета им. Св. Владимира, 1904. – 60 с.
37. Витте С. Ю. Записка по крестьянскому делу председателя Высочайше учрежденного особого совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности статс-секретаря С. Ю. Витте. – Спб. : Тип. В. Ф. Киршбаума, 1904. – 106 с.
38. Корнилов А. Крестьянская реформа. – Спб. : тип. Ф. Вейсберга и П. Гершина, 1905. – 268 с.
39. Катаев М. М. Местные крестьянские учреждения 1861, 1874 и 1889 гг. (исторический очерк их образования и норм деятельности): ко дню 50-летней годовщины освобождения крестьян от крепостной зависимости 19 февраля 1911 г.). – Ч. 1. – Спб. : Тип. М-ва внутр. дел, 1911. – 129 с.
40. Бондаревский А. В. Волостное самоуправление и положение крестьян в царской России: автореф.... канд. ист. наук. – К., 1951. – 17 с.
41. Будаев Д. И. Смоленская деревня в конце XIX – начале XX вв.: К вопросу о темпах, уровне и степени развития аграрного капитализма. – Смоленск : Смоленский госпединститут им. К. Маркса, 1972. – 467 с.
42. Пушкарев С. Г. Очерки истории крестьянского самоуправления в России. – Прага, 1924. – 43 с.
43. Суворова Н. Г. Материально-финансовая база органов крестьянского самоуправления (по материалам ревизий западносибирских волостей первой половины XIX в.). – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://zaimka.ru/suorova-self-rule/>
44. Виноградов М. А. Крестьянское самоуправление в России 1889-1914 гг. (по материалам Московской губернии): дис.... кан. ист. н.: 07.00.02. – Москва, 2009. – 187 с.
45. Верховцева І. Г. Волосне правосуддя та проблеми селянського самоврядування другої половини XIX – початку XX ст. // Гілея: науковий вісник. Зб. наукових праць. – К. : ВІР УАН, 2013. – Вип. 72 (№ 5). – С. 65-69.
46. Верховцева І. Г. «Деспотизм поміщика замінений деспотизмом общини»: П. О. Валуєв про селянське самоврядування першого десятиріччя функціонування // Гілея: науковий вісник. Зб. наукових праць. – К. : ВІР УАН, 2013. – Вип. 76 (№ 9). – С. 48-50.
47. Верховцева І. Г. Становлення селянського самоврядування в Росії (за матеріалами ревізії волосних правлінь у 1863 р. В. П. Мещерським) // Інтелігенція і влада: зб. наук. праць. – Серія: Історія. – Одеса : Астропринт, 2013. – Вип. 29. – С. 109-118.
48. Верховцева І. Г. «Волосні суди у нас усюди не вдалися»: селянське правосуддя в Росії пореформеної доби // Гуржіївські історичні читання: Зб. наук. праць. – Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2014. – Вип. 7. – С. 256-259.
49. Градовский А. Д. Крестьянские выборы в гласные уездных земских собраний // Вестник Европы. – 1884. – Кн. 5. – С. 327-356. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.democracy.ru/library/publications/voter/special/el_history/page14.html.
50. Приклонский С. А. Очерки самоуправления земского, городского и сельского. – Спб. : Изд. Ф. Павленкова, 1886. – 380 с.
51. Гессен І. В. Сельская коммуна в Измаильском уезде Бессарабской губернии // Мелкая земская единица: Сборник. – СПб. : б. в., 1902. – С. 179-185.
52. Кузьмин-Караваев В. Д. Крестьянство и земство // Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. Юбилейное издание. – М. : Издание т-ва И. Д. Сытина, 1911. – Т. 6. – С. 277-286.
53. Брусникин Е. М. Политика царизма по крестьянскому вопросу в период политической реакции 80-х – начала 90-х годов XIX века: автореф....канд.ист.н. – М. : МГУ, 1965. – 15 с.
54. Чернуха В. Г. Крестьянский вопрос в правительственной политике России (60-70 гг. XIX в.). – Л. : Наука, 1972. – 226 с.
55. Захарова Л. Г. Крестьянская община в реформе 1861 г. // Вестник Московского университета. – Сер. 8. История. – 1986. – № 5. – С. 36-42.
56. Большов В. В. Кахановская комиссия (1881-1885) (к вопросу о внутренней политике самодержавия первой половины 80-х гг. XIX в.): автореф. дис.... канд. ист. наук: 07.00.02. – М. : МГУ, 1987. – 19 с.
57. Верховцева І. Г. Сільська комуна на Ізмаїльщині (кінець XIX – початок XX ст.): про погляди земців на шляхи аграрної модернізації Росії // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали ІХ наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди: зб. наук. праць. – Дніпропетровськ : ПФ Стандарт-Сервіс, 2012. – С. 71-79.
58. Верховцева І. Г. Проблеми селянського самоврядування в Росії у матеріалах комісії 1881-1885 рр. під головуванням М. С. Каханова: земці проти бюрократії // Науковий вісник Чернівецького університету:

- збірник наукових праць. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Чернівецький університет, 2014. – Вип. 702-703. – С. 123-128.
59. Сенчакова Л. Т. Приговоры и указы российского крестьянства. 1905-1907 гг. – М.: Рос. АН, Инст. истории, 1994. – 206 с.
 60. Лаптева Л. Е., Шутов А. Ю. Из истории земского, городского и сословного самоуправления в России. – М.: Изд. РАГС, 1999. – 174 с.
 61. Кара-Мурза С. Г. Гражданская война (1918-1921). Урок для XXI века. – М.: ЭКСМО, 2003. – 384 стр. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.kara-murza.ru/books/war/civil_war24.htm
 62. Меркушев В. А. Деятельность Вятского земства по развитию местных крестьянских хозяйств // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. – 2007. – Вып. 36. – Т. 13. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/deyatelnost-vyatskogo-zemstva-po-razvitiyu-mestnyh-krestyanskih-hozyaystv>
 63. Касьянов Н. А. Особенности организации местного самоуправления в российской пореформенной деревне в 60-х годах XIX века // Вестник ВЭГУ. – 2009. – № 6 (44). С. 134-138. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.work.vegu.ru/vegu/vestnik/DocLib/134-138_%D0%9A%D0%B0%D1%81%D1%8C%D1%8F%D0%BD%D0%BE%D0%B2.pdf
 64. Захарова Л. Г. Великие реформы 1860-1870-х годов: поворотный пункт российской истории? // Отечественная история. – 2005. – № 4. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://krotov.info/history/19/1860/zaharova.htm>
 65. Реформы или революция?: Россия в 1861-1917: Материалы международного коллоквиума историков. – СПб.: Наука, 1992. – 395 с.
 66. Шредер Г. И. Мелкая земская единица в условиях русской жизни // Мелкая земская единица в 1902-1903 гг.: Сб. статей. – СПб.: «Слово», 1903. – Вип. 2. – С. 1-89.
 67. Держархів Хмельницької області, ф. 79, оп. 1, спр. 80.
 68. Комунальна установа «Ізмаїльський архів», ф. 779, оп. 1, спр. 26.
 69. Держархів Вінницької області, ф. 35, оп. 1, спр. 166.
 70. Держархів Вінницької області, ф. 35, оп. 1, спр. 189.
 71. Держархів Чернігівської області, ф. 807, оп. 2, спр. 54.
 72. Михайлова В. И. Наказы и приговоры сельских сходов Первой Государственной Думе (на материалах украинских губерний): дис.... кан. ист. н.: 07.00.01. – Днепропетровск, 1976. – 192 с.
 73. Местное самоуправление глазами крестьян. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.reformshistory.ru/reformy/reformy-nikolaya-vtorogo/reforma-mestnogo-samoupravleniya/mestnoe-samoupravlenie-glazami-krestyan>
 74. Національний архів Республіки Беларусь (Далі – НІАБ), ф. 2575, оп. 1, спр. 149.
 75. НІАБ, ф. 2038, оп. 1, спр. 130.
 76. Держархів Чернігівської області, ф. 807, оп. 1, спр. 2963.
 77. Еремян В. В. История местного самоуправления в России (XII – начало XX в.). – М.: Изд. Росс. университета дружбы народов, 1999. – 292 с.
 78. Держархів Вінницької області, ф. 26, оп. 1, спр. 224.
 79. Шингарев А. И. Положение страны и внутренние реформы. Речь А. И. Шингарёва, во время прений по правительственной декларации в заседании IV Государственной Думы 8 декабря 1912 г. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://byu.narod.ru/skh3.html>
 80. Шлемин П. И. Столыпин и местное самоуправление. – М., 1992. – 64 с.
 81. Данилов В. П. Аграрные реформы и аграрная революция в России // Данилов В. П. История крестьянства России в XX веке: Избранные труды. – Ч. 2. – Москва: РОССПЭН, 2011. – С. 272-279.
 82. Центральний державний історичний архів, м. Київ, ф. 442, оп. 711, спр. 148.
 83. Національний архів Республіки Молдова, ф. 65, оп. 1, спр. 150.
 84. НІАБ, ф. 68, оп. 1, спр. 2.
 85. Священко З. В. Проурядові аграрні ініціативи в Російській імперії на початку XX ст.: автореф.... д-р іст. н.: 07.00.02. – Донецьк, 2013. – 37 с.
 86. Російський державний історичний архів (м. Санкт-Петербург), ф. 1291, оп. 50, спр. 333.
 87. Данилова Л. В., Данилов В. П. Крестьянская ментальность и община // Менталитет и аграрное развитие России (XIX – XX вв.): Материалы международной конференции. Москва. – М., 1996. – С. 22-39.

Рецензенти: Котляр Ю. В., д.і.н., проф.
Smoliński Aleksander, dr hab., prof.